

Dr. HAHN ISTVÁN főiskolai tanár:

PROKOPIOS UZURPÁCIÓJÁNAK TÁRSADALMI ALAPJAI

Prokopios, a Constantinus család utolsó sarja, Valens ellencsászáraként 365 szeptember 28-án vette fel a császári bibort és nyolc hónapi — kezdeti szakaszában feltűnően sikeres — harc után 366 május végén esett árulás következtében ellenségeinek kezébe [1]. Az usurpator története, aki tiszavirágéletű uralmának első hónapjaiban a birodalom keleti területeinek jelentős részét: Thrákiát, csaknem egész Kisázsia és magát a fővárost is uralma alatt tartotta, felkeltette kortársainak és az utókornak érdeklődését egyaránt. A IV. század nagy kortárs-történetírója, Ammianus Marcellinus hosszú fejezetet szentel neki. Eöven foglalkozik szerepével Zosimos is, aki Prokopiosról szóló fejezetben a korai V. század pogány történetírójának, Eunapiosnak ma már csak töredékekben meglévő munkáját használhatta fel [2]. Személye mellett nem megy el közömbösen az újabb kutatás sem [3]. Mindennek ellenére a trónbitorlás történelmi, társadalmi hátterének tisztázása mind mostanáig nem történt meg kielégítő mértékben. A polgári tudomány — bár látja a Prokopios mögött felsorakozó társadalmi erők széles skáláját, fellépésében és kezdeti sikereiben elsősorban a dinasztikus gondolat érvényesülését keresi [4]. A szovjet tudomány ezzel szemben joggal mutatott rá a thrákiai és kisázsiai parasztság támogatásának jelentőségére Prokopios mozgalmában és annak kezdeti sikereiben [5]. A Prokopiosszal foglalkozó szovjet kutatók emez eredményét teljesen átvehetjük, de ki kell egészítenünk olyan tényekkel, amelyek pontosabban határozzák meg uzurpációjának történeti helyét és jellegét.

Vizsgálódásunk kiinduló pontja az a tény, hogy Prokopios fellépése alapvetően nem-katonai, hanem polgári jellegű. Julianus császár halála után, félve az üldözéstől, vidéken és egyes nagyvárosokban, Chalkedonban és Konstantinápolyban rejtőzött. Itt ismerte meg a Valentinianus dinasztia szempontjából kedvezőtlen közhangulatot [6] és erre támaszkodva öltötte fel 365 nyarán a császári bibort.

Felcséleges a Prokopios felkelés sorsfordulatait, a kezdeti meglepően gyors sikerektől a váratlan árulás által előidézett bukásig részletesen taglalni. A két, rendelkezésünkre álló terjedelmesebb, összefüggő forrás: Ammianus Marcellinus és Zosimos közlései egymással lényegükben összhangban vannak. Csak azokat a mozzanatokat kell kiemelnünk, amelyek Prokopios felkelésének társadalmi hátterét képesek megvilágítani.

Forrásaink révén Prokopios híveinek: alvezéreinek és segítőtársainak, másrészt pedig ellenfeleinek egész sorát személy szerint ismerjük. Jórészükről a pusztán néven kívül egyebet nem tudunk. Egyikük-másikuk személyi körülményei azonban bizonyos következtetésekre adnak lehetőséget.

Prokopios hívei:

1. *Strategius*, volt miles palatinus, később konstantinápolyi senator, aki Prokopios bujkálása idején házában rejtőzött. Neve és társadalmi állása alapján jómódú, görög származású embernek tarthatjuk. Nem tudni, mikor távolították el a császári testőrgárdából. Sértődöttsége, ellenzéki álláspontja arra vall, hogy ez Valentinianus és Valens trónralépésekor történhetett. Ez esetben feltehető, hogy annak idején Julianus környezetéhez tartozott [7].

2. *Phronemius*, Prokopios praef. urbi Constantinopoli-ja és

3. *Euphrasius*, ugyancsak Prokopios által kinevezett magister officiorum. Mindketten galliai származású és rétorikus műveltségű emberek [8].

4. *Araxius*, Julianus bizalmas híve, volt vicarius. Prokopios a praef. praet. Or. rangjára emelte [9].

5. *Andronicus*, előkelő konstantinápolyi család sarja, Libanios barátja; pogány; volt consularis Phoenices [10]. Prokopios felkelésébe a nagybátyjával, Nebridiuszal való személyes ellentét miatt keveredett bele; hamarosan consularis Bithyniae, majd vicarius Thraciarum rangját viselte. A felkelés leverése után a kevésszámú kivégzett listájára került.

6. *Helpidius*, Julianus bizalmas híve; az apostata hatására a kereszténységet pogány vallással cserélte fel s az utóbbiban igen buzgónak mutatkozott. A császár perzsa hadjáratában is részt vett. Prokopios bukása után vagyona elvesztésével és börtönnel bűnhődött [11].

7. *Heraclius*, cinikus filozófus. Julianus uralma alatt hozzá keresett közeledést, de nem nagy eredménnyel. A császár az ő eszméi ellen írta VII. számú beszédét. Prokopios felkelése idején azonnal hozzá csatlakozott [12].

8. *Hyperichius*, jómódú decurio-származék, elbocsátott apparitor castrensis, Libanios tanítványa és pártfogoltja. A rétor annakidején vállalkozott arra, hogy őt Julianus környezetébe juttatja és erre a császár korai halála miatt már nem kerülhetett sor. Prokopios seregében egy katonai egység parancsnoka, mint ilyen, fogságba esett és valószínűleg halállal lakolt [13].

9. *Eugenius*, Valens alatt elbocsátott udvari eunuch, a felkelés egyik kezdeményezője [14].

10. *Gomoarius*, Vetrano alatt trib. sculariorum, majd Julianus galliai caesari uralma idején magister militum, később azonban, árulás gyanúja miatt elvesztette Julianus bizalmát. Constantiuszhoz csatlakozott, aki azonban szintén nem méltányolta szolgálatait, így 361 óta magánemberként élt. Prokopioshoz csatlakozott, de a döntő összecsapás idején csapataival átment Valens táborába. Árulásával kezdődik Prokopios bukása [15].

11. *Agilo*, alemann származású katonatiszt. Julianus környezetéhez tartozott, egyike volt a császár által Constantius hívei ellen szervezett 6 tagú chalkedoni vizsgálóbizottságnak. Julianus halála után mély kegyvesztettségben élt. Prokopioshoz csatlakozott, később pedig árulója lett [16].

12. *Hormisdas*, a perzsa királyi ház rokona, akinek atyja Róma-barát magatartása miatt hagyta el hazáját. Prokopios alatt provinciai helytartóságot vállalt [17].

13. *A tungricani* és

14. *divitenses* katonai alakulatok tagjai, akik elsőként csatlakoztak Prokopioshoz. Mindkét alakulat nevéből következtetve — galliai eredetű volt. Az előbbieket a Gallia Belgica-beli tungri törzsből (v. ö. mai Tongern), az utóbbiak az ugyancsak galliai Divitia (mai Deutz) városból kerültek ki. A Notitia dignitatum (Oriens VIII. 4,43) divitenses Gallicani néven említi őket [18].

Prokopios többi személyes hívéről (Rumitalca, Aliso, Florentius, Barchalba, stb.) oly kevés adatunk van, hogy ezek nem adnak alkalmat semminő következtetésre.

Prokopios ellenfelei:

1. *Sophronius*, keresztény vallású notarius, aki elsőnek hozott hírt Valensnek a felkelés kitöréséről [20].

2. *Nebridius*, a már említett Andronicus nagybátyja, Constantius régi híve, 360-ban mint praef. praet. Galliarum Julianussal igen rossz viszonyban volt és csak a császár halála után, 365-ben kapott kinevezést a praef. praet. Orientis tisztségére. Prokopios letartóztatta, s attól kezdve nyoma veszett. Feltehetően a börtönben pusztult el [21].

3. *Caesarius*, kilikiai származású, 365-ben, mint Konstantinápoly praefectusát tartóztatta le Prokopios [22].

4. *Clearchus*, előkelő származású pogány, Constantius híve és Julianus ellenfele. Julianus halála után Jovianus nevezte ki a vicarius Asiae rangjára [23].

5. *Maximus*, gazdag »philosophus«, Julianus jó barátja. Az apostata császár alatt befolyását keresztények denunciálására és hatalmas vagyon gyűjtésére használta fel. Ezért Julianus halála után a tömeg cirkuszi tüntetéseken követelte megbüntetését, a katonák meglincseléssel fenyegették. Valens előbb súlyos pénzbüntetésre ítélte, s amikor azt nem fizette meg, súlyos kínzásoknak vetette alá. Később mégis megkegyelmezett neki. Prokopios a korábbi pénzbüntetést be akarta rajta hajtani, ezzel a »philosophus«-t szembefordította magával. Prokopios usurpációjának idejét börtönben töltötte és csak annak bukása után szabadult. Néhány évvel később belekeveredett a Theodorus-féle antiochiai trónbitorlási kísérletbe, ez végül életébe került. 372-ben kivégezték [24].

6. *Equitius* (vagy *Aequitius*), pannon származású magister utriusque militiae per Illyricum, a felkelés idején Valentinianus egyik támasza maradt [25].

7. *Serenianus*, illyr származású, Valentinianus »vad erkölceihez« hasonló, engesztelhetetlen felfogású, magister equitum, a felkelés végén Marcellus kezei közé esett, aki kivégeztette [26].

8. *Arbetio*, Constantius egykori nagynevű, már nyugállományt élvező magister militum, aki Prokopios indokolatlan provokációja miatt ment át Valens táborába és személyes befolyásával hozzájárult a hadsereg hangulatának megváltoztatásához [27].

9. *Lupicinus*, Julianus ellenfele, annak galliai caesari tevékenysége idején. Jovianus mag. equitum per Orientem rangjára emelte; a felkelés idején Valens egyik hadvezére volt [28].

Prokopios többi személyes ellenfeléről (Julianus comes, Vodomarius »ex duce et rege Alemannorum«, Arinthaëus stb.) adataink semmitmondóak.

A felsorolt tények és személyi adatok némi világot vetnek Prokopios híveinek és ellenfeleinek táborára.

Prokopios hívei elsősorban Julianus egykori környezetéből kerültek ki, éspedig: a) Valens uralkodása alatt politikai vagy vallási okból kegyvesztetté vált emberek, b) rétorok, filozófusok és környezetük tagjai, c) a galliai udvari klikk tagjai és hozzájuk közelálló személyek. A »galliaiak« szembenállása az »illyrekkel« meggyőzően mutatja a politikában érvényesülő partikularisztikus jellegű és a birodalom kezdődő szétesésére valló klikk-szellemet. Maga a Constantinus dinasztia, de különösen Julianus, szoros galliai kapcsolatokkal rendelkezett, míg a Valentinianus dinasztia az illyricumi elemet juttatta egy időre előtérbe. Az udvarban és a hadseregben meglévő gallus elemek féltékeny-

sége egyik mozgatóereje volt Prokopios felkelésének. — A fentiek után várható lett volna, hogy Maximus is Prokopioshoz csatlakozzék. Kettőjük közül Prokopios volt a támadó fél azzal, hogy a már régebben kivetett súlyos pénzbüntetést tőle be akarta hajtani. Ennek célja a pénzszerzésen kívül az is lehetett, hogy ettől a közgyűlésben álló személytől nyilvánosan elválassza magát.

Prokopios ellenfelei, ill. Valens hívei részben Constantius egykori hívei és Julianus régi ellenfelei, részben pedig illyr és pannoniai származású személyek soraiból kerültek ki.

Ezek a tények Prokopios fellépését bizonyos fokig új színben tüntetik fel. Usurpatiója nem, vagy legalábbis nem elsősorban constantinusi-dinasztikus jellegű, hiszen éppen Constantius volt leghűségesebb emberei fordultak vele szembe. Sokkal erőteljesebben érvényesül fellépésében a Julianus párti restauráció igénye. Mindenesetre egy fontos eltéréssel: Prokopios — óvakodva a Julianus által elkövetett hibáktól — minden, a kereszténységgel szemben provokáló lépéstől tartózkodott. Ez is közrejátszott a denunciáns hírében álló Maximussal szemben elkövetett eljárásában. Bár pogányok elég nagy számban csatlakoztak hozzá, pénzverése megőrzi a keresztény szimbolumokat [28]. A vallási ellentétek Prokopiossal kapcsolatban egyik táborban sem kerültek előtérbe.

Az egyes személyek szerepére vonatkozó adatokat kiegészítik az egyes társadalmi csoportok magatartásával kapcsolatos ismereteink. Az események menete azt mutatja, hogy elsődlegesen a keleti területek polgári lakosságának megmozdulását kell az usurpatióban látnunk, míg a hadsereg egyes kötelékeinek, bár nélkülözhetetlen, de csak másodlagos szerepük volt. Prokopios először a polgári — és pedig közvetlenül a konstantinápolyi és chalkedoni — városi lakosság közhangulatát igyekezett kifürkészni [29]. Ammianus szerint csak akkor gondolt arra, hogy »elegendő hadi erőt gyűjtsön«, amikor sikereinél fogva már azt hihette, hogy pártja szilárdan meg van alapozva. (»Ubi per haec et similia factio firmiter videbatur composita«) [30].

Forrásaink továbbá arról értesítenek, hogy Prokopios mellett foglaltak állást a *keleti nagyvárosok plebejus tömegei* is. Bár kikiáltásakor Ammianus közlése szerint »a nép nem mutatott sem ellenkêzést, sem lelkesedést«, ez a nép mégis hamarosan »nekimelegedett« [31] és az usurpator »akadozó és elhaló hangon elrebegett« bemutatkozó beszédét már »a csöcselék viharos éljenzéssel« fogadta — nyilván nem a beszéd rétorikus hevének hatására. Az új császár első hívei »hitvány csemegeárusok, a császári palotából s a hadseregből eltávolított személyek voltak« [32]. Felfegyverezték a rabszolgákat is és az önként jelentkezőkből kevés fáradsággal nagy tömeget gyűjtöttek egybe [33]. A köznép, vagy ahogy Ammianusszal arisztokratikus szemlélete mondatja, »a nép söpredéke« (ex vulgari faece nonnulli desperatione consiliisque ductantibus caecis) csatlakozott a bitorlóhoz, míg »fényes nevű férfiak (quidam orti splendide) a halál és számkivetés örvényébe süllyedtek.« De már Zosimos tudósítása szerint »a nagy lázongás az egész várost hatalmába kerítette« [34]. Ezek után joggal mondhatja Libanios, hogy

»az a nagy város [Konstantinápoly] szívesen fogadta ama tyrannosnak [Prokopiosnak] merészségét és lakossága sok mindent tett és mondott, amivel annak a zsarnoknak elbizakodottságát táplálta« [35]. A főváros közvéleményét röpiratok is befolyásolták [36], — mindez eléggé indokolja a fővárosi lakosság tömegei között uralkodó »hatalmas lázongást«.

A mozgalom Konstantinápolyon kívül hamarosan magával ragadta elsősorban az Oriens többi városait is. Megnyerésükre Prokopios egyébként is súlyt vetett. Ammianus azzal magyarázza a kezdeti sikerek utáni váratlan bukását, hogy sikerei csúcspontján, ahelyett, hogy gyors katonai döntést igyekezett volna kierőszakolni, propaganda-körútra indult egyes asiai városok megnyerésére (*erga alliciendas quasdam civitates Asiae*) [37]. Kivételes elszántsággal harcoltak Prokopios oldalán Chalkedon és Kyzikos lakói. Amikor Valens Chalkedon ostromához fogott, »a város falairól szitkokat szórtak rá és csúfolódva sabalariusnak hívták — sabaia ui. Illyricumban a szegény emberek itala, amelyet árpából vagy másféle gabonából kotyvasztanak«. A gúnyolódó szavak a borivó görögök megvetését is kifejezik a sörivő illyr »barbárokkal« szemben. A védők ellenállása itt visszavonulásra is készítette Valenset [38]. Az epizód nemcsak a védők elszántságára, hanem a Prokopios féle mozgalom »antipannon« jellegére is élénk fényt vet. Ammianus közléséből nem derül ki, a város polgárai, vagy a Prokopioshoz csatlakozott hivatásos katonák, pl. a galliai *tungricani et divitenses* ajkáról hangzottak-e el a merész gyalázkodások. Annyit tudunk, hogy Chalkedon plebejus lakossága kitartott még a bukott usurpator halála után is annak ügye mellett. Marcellus, Prokopios rokona itt ragadhatta magához egy időre — ahogy Ammianus mondja — »néhány elvetemült ember lármás támogatásával az uralkodásnak valami szánalmas árnyékát« [39].

A város Marcellus veresége után súlyosan bűnhődött, falait Valens lerombolta, éspedig — mint az V. századi egyháztörténeti író, Sokrates és a késői, de jó forrásanyagot felhasználó Zonaras mondják, »azért, mert polgárai Prokopios pártján állottak« [40]. Mindezek után teljes joggal tételezhetjük fel, hogy a város fegyveres védelmében is részt vettek annak polgárai. A Chalkedonra vonatkozó adatok bátorítanak arra a feltevésre, hogy minden esetben, ahol a Prokopios párt makacs ellenállására vonatkozó adatokkal rendelkezünk, nem csupán az ott elhelyezett helyőrség, hanem a polgári lakosság fegyveres ellenállására is kell gondolnunk: Kyzikosban, Nikaiában, Philippopolisban és másutt [41]. Libanios kb. másfél évtizeddel e felkelés után azt mondhatta, hogy annak leverése »a városokat teljes romlásba döntötte« [42], — nyilván a más forrásokból is ismert megtorló intézkedésekre gondolva.

A falusi lakosság nagy tömegei is támogatták Prokopiosot. Ammianus arról tudósít, hogy Prokopios sikerei csúcspontján »minden ellenállás nélkül, sőt a lakosság készséges beleegyezésével bátran terjeszkedhetett volna a keleti tartományokban, amelyek elégedetlenek voltak a szigorú kormányval és ezért türelmetlenül vártak valamely változást« [43]. Lupicinusnak, Valens hadvezérének gyors lykiai előre-

nyomulását a helyi lakosság ellenséges hangulata akadályozta meg [44]. Julius comesnek, a thrákiai haderők parancsnokának letartóztatása után Prokopios »vérontás nélkül nyerte meg Thrákia harcias népeit« — nyilván nemcsak az itt állomásozó zsoldos katonaságot [45]. Dmitrev találó értelmezése szerint [46] a *Rómaián tagmata* mellett említett *barbarón pléthos* a thrákiai barbár eredetű colonusok (laetusok) tömegére utalt. Teljesen helytálló tehát a szovjet kutatóknak [47] az a fel fogása, amely a Prokopios féle felkelésben a kisázsiai parasztok, a barbár zsoldosok, a colonusok és rabszolgák mozgalmát látja, — ezt a megállapítást kiegészítve azonban feltétlenül melléjük kell helyezni a terület plebejus városi lakosságát is. Prokopios felkelése olyan mozgalom, amelyben a városi és falusi plebejus elemek egymás oldalán vettek részt, azonos célok érdekében.

Itt azonban néhány fenntartással is kell élnünk. Megtévesztő lenne a Prokopios felkelésben kizárólag a falusi és városi alsó rétegek mozgalmát látnunk. Valens apósának, Petronius patriciusnak közfelháborodást okozó tevékenysége »a szegény vagyonúakat éppúgy sújtotta, mint az előkelőket« [48]. A senatusnak egyes, igaz, hogy jórészt jelentéktelenebb tagjai, köztük pl. a mozgalom kitörése körül bábáskodó Strategius konstantinápolyi senator, azonnal csatlakoztak hozzá [49]. Előkelő származású személyeket küldött követként az Istroson túl lakó »skytákhoz« [50]. A felkelés leverése után több hívét vagyonek kobzásra ítélték [51] — nyilván nem a szegények közül. Az udvari nemesség egy részének Prokopioshoz való csatlakozására Dmitrev is rámutatott [52]. Prokopios a Constantinusok egy oldalágának, származására büszke tagja volt. Bár fellépésekor a széles tömegek elégedetlenségére és rokonszenvére épített, közvetlen céljai aligha mentek túl azon, hogy a császári trónt megszerezze. Az ezzel járó megmozdulás azonban Thrákiában és Kisázsia egyes területein olyan széleskörű, népi mozgalmat váltott ki, amelynek céljai rányomták bélyegüket Prokopios további terveire és tevékenységére.

A felkelés szociális programja elég határozottan kibontakozik forrásainkból; nemcsak azokból a Dmitrev által is idézett egykorú megállapításokból, amelyek az usurpator híveit csöcseléknek és aljanépnek bélyegzik [53]. Themistios, bizánci rétor a felkelés leverése után Valens előtt tartott magasztaló beszédében, amelyet e szempontból a kutatás eddig nem használt fel, többet és főként konkrétabbat mond ennél. Prokopios mozgalmát egyenesen Spartacus és Crixus rabszolgafelkeléséhez hasonlítja, sőt azoknál is veszedelmesebbnek minősíti [54]. Prokopios és Spartacus meg Crixus felkelése között nem egy rokonnak fedez fel. Azok is, Prokopios is, rabszolgákat mozgósítottak [55], mindkét felkelésben súlyos vereségeket mértek a legatusokra, praetorokra, consulokra és imperatorokra. A rétor — ez politikai éleslátására vall — ezeket a megdöbbentő sikereket nem néhány vezér egyéni képességeivel, hanem a lakosság mély elégedetlenségével magyarázza, amelyet »az átkos sykophanták« (= agentes in rebus) és vészthozó pribékjeik (prosagogeusok, prosecutores) tevékenysége arra késztetett, hogy »szívesen fogadják a fennálló állapotok bármilyen változását« [56].

A Prokopioshoz csatlakozott népi tömegek kívánságai hatottak mozgalmának legalábbis propagandisztikus célkitűzésére. Themistios szerint Prokopios *adósságelengedést* és *földosztást* hirdetett, és — ha a rétor szavait nem tekintjük tartalmatlan toposznak, valamilyen *utópikus kommunizmust* is megcsillantott hívei előtt [57]. A konkrét intézkedések során mindebből csak kevés valósult meg. Az usurpator rendkívüli adóval sújtotta a szenatori rendet (egy hónapon belül két évi adót hajtott be tőlük) [58], a kisemberek felé ez a különben mogorva, szótlán férfiú barátságosnak, mosolygósnak mutatkozott és ilymódon nagy tömegeket meglepően rövid idő alatt a saját oldalára állított [59]. A tömegeknek azonban valóságos előnyöket nem nyújtott, Konstantinápolyban pedig éppenséggel súlyos éhínség dühöngött [60] — nyilván azért, mert a kormányzatnak sikerült a fővárosba irányuló egyiptomi gabonaszállítmányokat megállítania. (Egyiptom soha nem állt Prokopios ellenőrzése alatt.)

Prokopios bukását végül is nem a tömegek hangulatának megváltozása, hanem merőben katonai tényezők, pontosabban: két alvezérének, Gomoariusnak és Agilonak tisztázatlan okokból történt átállása idézte elő. Legelszántabb hívei, köztük a chalkedoni városi plebejus elemek — Ammianus szerint »néhány lármás ember« — Marcellus vezetésével még az usurpator halála után is kísérletet tettek a mozgalom feltámasztására: tanútságaként annak, hogy egy meghatározott személy trónrajuttatásának szándékán túlmenő szenvedélyek is fűtötték őket [61].

Az eddig elmondottak elég meggyőzően tanúsítják, hogy a Prokopios trónbitorlását elősegítő mozzanatok között a szociális törekvéseknek mind a városi, mind pedig a falusi plebejus rétegek részéről mily nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk. Az eddigi kutatásokon túlmenően talán sikerült tisztáznunk *egyrészt* a falusi lakosság mellett a városi plebejus elemek erőteljes részvételét is ennek az usurpationnak kitörésében, *másrészt* az ösztönösségen túlmenő, programmatikus és a szociális forradalom utópikus-kommunista eszméivel rokon *meghatározott célokat* is.

A felkelés aligha múlhatott el nyomtalanul az uralkodók szempontjából sem. Petronius, Valens apósa, akinek rossz kormányzása a felkelést kirobbantotta, annak leverése után eltűnt a közéletből, — bár nincs adat arról, hogy a felkelés folyamán életét vesztesse volna. Kisebb-nagyobb jelentőségű reformok a szegénysorsú lakosság osztályharcának tompítását szolgálták. Az adószedést kivették a curialisok kezéből és az officiumok feladatává tették abban a kifejezett — bár aligha megalapozott — reményben, hogy ez megszünteti a behajtás visszaéléseit. Az alsó társadalmi rétegek függését a központi hatalomtól erősítette a defensores plebis hivatalának bevezetése. Themistios szerint a Prokopios-felkelést követő néhány évben nem történt újabb adóemelés — tudjuk, hogy a felkelés egyik kirobbantó oka az adóhátralékoknak Aurelianus koráig visszamenő hatályú behajtása volt [62]. A főváros lakosságának elégedetlenségét kellett enyhíteniök az ott megindult közmunkáknak, így a Valensről és Valentinianusról

elnevezett hatalmas vízvezetéknek, amelynek építése 372-ben fejeződött be [63].

Az asiai városok gazdasági helyzetét bizonyos fokig rendezte a fundi rei publicae-ból eredő jövedelmük egyharmad részének visszaszolgáltatása. A városi közhangulat javítása érdekében, ugyancsak Ásiában, ismét bevezették a provinciális ünnepi játékokat [64]. A hadsereg fegyelmének és a közkatonák ellátásának megjavítása megszüntette a katonai élelmezés körüli visszasságokat [65].

A kegyetlen retorziós intézkedéseken kívül [66] a felkelés tehát Valens és Valentinianus kormányzatát pozitív, részben szociális jellegű intézkedések megtételére is készítette.

J E G Y Z E T E K

- [1] Prokopios felkelésének kronológiájához: Chron. minora ed. Mommsen I. 240 l. (a kezdeti dátum) és Sokr.: Hist. Eccl. IV. 8., 9. (a végső dátum).
- [2] Prokopios uzurpációjának legfontosabb eredeti forrásai: Amm. Marc.: XXVI. 5., 8—13.; 6., 4. — 10., 6.; Zos. IV. 4., 3. — 8., 4.; Them.: Or. VII. Sokrates: H. E. IV.: 3., 5., 8., 9.; Sozomenos: H. E. VI. 8.
- [3] Prokopios felkelésével kapcsolatos irodalom: Seeck: Gesch. V. k. 46—57. Stein: Gesch. I. 270—272. Piganiol: L'empire chrétien 155—156. Ensslin: PW. s. v. Prokopios (uo. régebbi irodalom is).
Stajerman: Viz. Vr. VII. (1954.) 329. l. Dmitrev: VDI. 1950:1. 66—80. (= Sz. R. VIII. 133. kk. főként 136. kk.). E. Engelmann: a Vom Mittelalter zur Neuzeit c. kötetben.
- [4] A constantinusi-dinasztikus jelleget hangsúlyozza: Piganiol i. m. 154: »la foule de ceux, qui révéraient encore le nom de Constantin«, — Stein i. m. 271. l.: »durch... demonstratives Betonen seiner Zugehörigkeit zum konstantinischen Hause«. Seeck i. m. V. 50: Procop suchte seinen verwandschaftlichen Zusammenhang mit der Constantinischen Dynastie auch dadurch bemerkbar zu machen, dass er ihre alten Diener wieder zu Ehren brachte.
- [5] Lásd Stajerman, Dmitrev és az eredményeiket átvevő E. Engelmann megállapításait a 3. j.-ben id. helyeken.
- [6] Amm. XXVI. 6., 6—9.
- [7] Amm. XXVI. 6., 5. v. ö. Seeck: Briefe 284. s. v. Strategius V.
- [8] Amm. XXVI. 7., 4.
- [9] Amm. XXVI. 7., 6.; Julianus: Epist. ad. Themistium 259. D. (Hertlein p. 336., 7) szerint valószínűleg pogány, v. ö. Seeck: Briefe 82. l. — Julianus alatt több jelentős állami hivatalt viselt.
- [10] Lib. Or. 1., 171. v. ö. Seeck: Briefe 71. és kk. s. v. Andronicus II.
- [11] Seeck: Briefe 170. s. v. Helpidius II.; Philost. VII. 10.
- [12] Lib. Or. 17., 16.; 18., 157.; Eunapius: FHG. IV., frg. 31., 3.
- [13] Amm. XXVI. 8., 5., v. ö. Seeck: Briefe 182. kk. s. v. Hyperechius I.
- [14] Zos. IV. 5., 3.; 6., 4.
- [15] Amm. XXI. 8., 1.; 13., 16., v. ö. PW. s. v. Gomoaruis.
- [16] Amm. XXII. 3., 1.; XXVI. 7., 5., v. ö. PW. s. v. Agilo; Thompson: The historical work of Amm. Marc. 74. l.
- [17] Amm. XXVI. 8—12.; atyja a perzsa trónvillongások következtében a rómaiakhoz menekült, majd Julianus oldalán a perzsa hadjáratban vett részt: Amm. XVI. 10., 16.; XXVI. 1., 12.; 1., 8.; 2., 4. — Solari: La crisi del impero I. k. arra gondol, hogy Hormisdas részvétele Prokopios perzsa-barát tendenciájára vall; nézetét joggal veti el Ensslin PW. s. v. Prokopios. A Hormisdas atyjára vonatkozó adatok éppen ellenkezőleg, ugyancsak a felkelés »julianusi« jelleget támasztják alá.
- [18] Divitenses: PW. s. v. Divitia (IX. k. 1238—1239), Tungricani: PW. s. v. Tungri II. sor. XIV., 1357 k.) — Tungri és divitenses az Oriens területén együtt szerepelnek: Amm. XXVI. 6., 12.; 7., 14.; — Galliában: XXVII. 1., 2.

- [19] Piganiol i. m. 155. l. PW. s. v. Libanius. Figyelemreméltó, hogy Lib. levelezése 365. közepén megakad — talán azért, mert a kompromittáló leveleket megsemmisítette.
- [20] Amm. XXVI. 7., 2., v. ö. Seeck: Briefe 279. k. Sophronius baráti viszonyban állt Nazianzosi Genrgellyel és Basiliosszal.
- [21] Amm. XXI. 5., 11—12.; 8., 1. Zos. IV. 6., 2. Lib. Or. 18., 110. V. ö. Seeck: Briefe XXVI. 7., 4. 219., s. v. Nebridius I.
- [22] Amm. XXVI. 7., 4.; Zos. IV., 6., 2., v. ö. Seeck: Briefe: 98. l.
- [23] Seeck: Briefe 108. k.
- [24] Themistius: Or. VII. (99—100). Seeck: Briefe 208. kk. PW. s. v. Maximus.
- [25] Amm. XXVI. 1., 6.; 5., 10—11.; 10., 4.
- [26] Amm. XIV., 11—2.; XV. 2., 4.; 8., 17.; XVI. 8., 13.; XVIII., 3., 3.; XX., 2., 2.; XXI. 13., 3.; XXII. 3., 1.; XXVI. 9., 4. V. ö. Thompson: The historical work of Amm. Marc. 42. kk., 74. k. Arbetio (gör. Arbetion) nevét Amm. egyes kéziratok Arbetio, ill. Arbitio-val írják át.
- [27] Amm. XX. 4., 3.; XXVI. 5., 2.; 8., 4. Julianus: Ep. ad. Athenienses 282. D. (Hertlein 364., 5.).
- [28] Piganiol i. m. 155. l. 3. j.
- [29] Amm. XXVI. 6., 5—6.; Zos. IV. 5., 3.
- [30] Amm. XXVI. 7., 8.
- [31] Amm. XXVI. 6., 17.
- [32] Amm. XXVI. 6., 18. és 7., 1.
- [33] Zos. IV. 5., 5.: *Λούλους δὲ πρὸς τούτους ὀπίσσαντες, καὶ σὺν οὐπόλλω πόνῳ πλῆθος οὐκ ὀλίγον συναγαγόντες*
- [34] Zos. IV. 6., 1.
- [35] Lib. Or. 19., 15/a. 387. (amidőn az antiochiaiak mentségére más városok hasonló császárellenes megmozdulásait példaként felhozta).
- [36] Lib. Or. 20., a. 387. Alighanem ezekre a röpiratokra vonatkozik C. Th. 34., 7. a. 365. »De famosissimis libellis« kiadott rendelet, amely a névtelen röpiratok szerzőit halálbüntetéssel fenyegeti.
- [37] Amm. XXVI. 8., 14.
- [38] Amm. XXVI. 8., 12.
- [39] Amm. XXVI. 10., 3.
- [40] Sokr.: H. E. IV. 8. (PG. 67., 476.) Zonaras XIII. 16., 31.
- [41] Amm. XXVI. 8., 11.; 10., 1.; 10., 4—6.
- [42] Lib. Or. 24., 13. a. 383. k. (l. a 960. jegyzet a beszéd keletkezéséhez).
- [43] Amm. XXVI. 8., 14; Cum obsistente nullo se in orientales provincias effundere libenti cunctorum assensione iam licentius potuisset, avidas novitatem quandam visere taedio asperrimi imperii, quo tunc tenebantur. — Amm. megállapításaihoz v. ö. Themistiusnak az 56. jegyzetben idézett megállapításait.
- [44] Amm. XXVI. 9., 3.
- [45] Amm. XXVI. 7., 5.
- [46] Sz. R. VIII. 137. l. Zos. IV. 7., 1—2. alapján.
- [47] Dmitrev i. h., Stajerman: Viz. vr. VII. (1953.), 329. l.
- [48] Amm. XXVI. 6—9.
- [49] Amm. XXVI. 6., 18.
- [50] Zos. IV. 7., 2.
- [51] Zos. IV. 10., 1.
- [52] I. c. 138. l.
- [53] Amm. XXVI. 6., 14. és 18.; 7., 7. és 10., 3.; Chron. minora ed. Mommsen I. k. 240. l.
- [54] Or. VII. (86. CD). *Ὑπὲρ τὸν Κριῶνον, ὑπὲρ τὸν Σπάρτακον ἐθρασύνειο*
- [55] Uo. *Καὶ γὰρ ἐκεῖνοι τῶν δημοπρατῶν ὄπλους ἐνεσκεύασαν* (vö. 33. j.)

- [56] Uo. *Αἴτιον δὲ ἦν καὶ τῆνικαῦτα οὐ δοῦν οἰκοτρίβων ἀνδρεία, ἀλλ' ἀλιτῆριοι συκοφάνται καὶ παλαμναῖοι προσαγωγεῖς, οἱ συναναγκάσαντες Ἰταλιώτας ἅπασαν ἀσμένως προσιέσθαι τῶν καδεστηχότων μεταβολήν*

Ezt a szöveget Petavius latin fordítása a következőképpen tolmácsolja: »Atque illo etiam tempore motus omnis atque tumultus causa non duorum vernarum virtus exstitit, sed perditissimi sycophantae et emissarii exsecrandi, qui ea Italos compulerunt, omnem ut rerum mutationem libenter admitterent.« Ez a fordítás és a hozzáfűződő magyarázat: »hoc ad Crixum et Spartacum refero. Quorum non tam virtute factum asserit, quam emissariorum calliditate ac nequitia, ut ad illos se Italia omnis adiungeret« — a felkeléseket a vezérek propagandistáinak és »emissariusainak« tulajdonítja. Az eredeti szöveg nem ezt mondja. A sykophantai-ban nem nehéz felfedezni az *agentes in rebus*, másnéven »curiosi« a császári titkos rendőrök közgyűlöletben álló csoportját, az utóbbiak pedig ezek *pribékjei* (*prosecutores*). Ilyen kapcsolatban említi őket Lib. Or. 18., 136. is. Sykophanták és prosagógeusok, mint a tyrannis gyűlölt eszközei egymás mellett fordulnak elő már Plutarchosnál is: De curiositate 16. (522. F — 523. A), a szöveget idézi: Stephanus: Thes. 1. Graecae VI. 1847., s. v. prosagógeus. Ez a szöveg nyilván elkerülte a nagy tudású Petavius figyelmét, különben nem érthette volna félre Themistios célzását. Them. szavai tehát a dominátus visszaélései és bűnei által kiváltott közhangulatról szólnak, amely az elnyomó rendszer »bármilyen változását szívesen fogadta«. — Ennyiben rétorunk szokásához híven, magasztalásba rejtett éles bírálatot gyakorol a dominátus népelnyomó rendszere fölött és Valenset a felkelés leverése alkalmából burkolt formában ennek megváltoztatására szólítja fel. Néhány évvel később, 368-ban, Valens quinquennáliája alkalmából mondott VIII. sz. beszédében a rétor hasonló, talán valamivel nyíltabb bírálatot gyakorolt (v. ö. különösen 113—115. lapokat). — Az *agentes in rebus* intézményekhez: Hirschfeld: Kleine Schroften 624. l. és kk.

- [57] Them. Or. VII. (91. C): *Χρεῶν ἀποκοπὰς, γῆς ἀναδάσμους, τὴν ἐπὶ Κρόνον καὶ Ρέα εὐδαιμονίαν πικρὰ δολεάσματα τοῖς ἐπὶ τούτων ἀλισκομένοις*

A Kronos és Rea aranykorára való utalás félreérthetetlen célzás annak a legendás időszakra utópikus-kommunista viszonyaira, amellyel a föld közös tulajdonát is asszociálták. V. ö. pl. Vergilius: Georg. I. 126., Hor. Carm. III. 24., 12. Ovidius: Metam. I. 135. k. Hésiodos: Munkák és napok (Bp. 1954.) akadémiai kiadásban: Trencsényi—Waldapfel: Az aranykor — mitosz és a boldogok szigetei; u. a.: Mitológia (Bp. 1956.), 80. l.

- [58] Them. Or. VII. (92. A).

- [59] Them. Or. (91. C) uo. 90. A és 86. B.

- [60] Them. Or. VII. (91. D).

- [61] Amm. XXVI. 10., 1—3.

- [62] Themistius Or. 279. l., irodalommal. Azóta: Dalman: Der Valens-Aquädukt in Konstantinopel (Indogerm. Forschungen III., 1933.).

- [64] Schulten: Zwei Erlässe des Kaisers Valens über die Provinz Asien (Jahresh. des österr. Arch. Instituts IX. [1906.] 40. kk.)

Bruns: Fontes Juris Romani No. 97. a-b; Abbott—Johnson: Municipal administration in the Roman Empire p. 500—505., No. 157—158.

- [65] Them. Or. VIII. (116. A), a. 368.

- [66] Piganiol i. m. 155—156. l. Ugyanitt a 155. l.-on azonban tárgyi tévedés van; Maximus pénzbüntetése és torturája megelőzte a Prokopios felkelést, tehát nem annak retorziója. Maximus egyébként, mint láttuk, szembenállt Prokopiosszal. Sőt, éppen ez a szembenállása egy ideig még rangemelkedést is biztosított számára: az őt megkínzó Salutiust éppen ezen a jogcímen fosztották meg hivatalától. Maximus visszakapta vagyonát és Konstantinápolyban jártalkor tiszteltben is részesült. V. ö. Eunapius FHG IV. p. 479—480.

Dr. HAHN ISTVÁN:

Die Gesellschaftlichen Grundlagen der Usurpation des Prokopios

Die marxistische Geschichtsforschung erwies schon vor etlichen Jahren (vgl. die Arbeiten Dmitrevs und Je. Stajerman), dass wir in der Usurpation des Prokopius (Sept. 365—Mai 366.) lediglich eine sozial-revolutionäre Bewegung der Kleinasiatisch—Thrakischen Landesbevölkerung, in erster Reihe der Laeten und Kolonen sehen müssen. Anknüpfend an diese Ergebnisse, versucht dieser Aufsatz die folgenden Thesen auszuführen:

1. Auf Grund prosopographischer Indizien wird erwiesen, dass diese Bewegung keinen Constantinisch-dynastischen, sondern viel eher einen ausgesprochenen Julianischen Charakter getragen hat. Die ehemaligen Mitarbeiter Constantius' standen auf Seite der Regierung, während der Julianische Kreis sich dem Usurpator anschloss.

2. Als soziale Base der Bewegung gelten neben dem Bauertum die städtisch-plebejischen Schichten der Hauptstadt, und der grössten thrakisch—kleinasiatischen Städten, Chalcedon, Cyzicus, etc. Die städtische Bevölkerung zeigt sich in dieser Bewegung eben so revolutionär gefärbt wie der ländliche Kolonat.

3. Anhand einer — bisher unbeachteten — Aussage des Themistius kann das soziale Programm der Bewegung konkreter als bisher gefasst werden; es sind die sozialen Losungen der »*chreôn apokopê* und des *gês anadasmós*, die in einen utopischen Kommunismus münden. Eben deshalb konnte Themistius diese Bewegung der Sklavenerhebung des Spartacus und Crixus gleichsetzen.

4. Dieses konkrete soziale Programm kann mit der Person des cynischen Popularphilosophen Heraclius in Zusammenhang sein, dessen initiative Teilnahme an der Usurpation durch Eunapius bezeugt wird.